

Az irodalomban az irodalmat keressük. Minél elkötelezettebb a mű, annál szenvedélyesebb a keresésünk, annál fontosabb, hogy amit találunk, az az érték — művészetként legyen hatásos. Ennek az értéknek a mértékét vizsgálva — minőséget avató vagy tagadó mennyiségi fogalom tolakszik a figyelmünkbe: az idő.

„A zene nem egyéb, mint az ember és az idő közötti »rend« záloga“ — írja valahol az egyébként nem túlságosan teoretikus hajlamú Sztravinszkij. Megállapítása a zenénél nem kevésbé vonatkozik az irodalomra. Minden alkotó a formátlannak ad formát, rendet teremt a világ dolgai között, olykor éppen úgy, hogy felborzolja a látszólagos rendbe simított felületeket; esztétikumká tudja szervezni a káoszt, a szenvedést. Törvényt állít, úgy, hogy felismeri a törvényszerűt, leválasztja a szükségességet az esetlegesről. Az idő — amelyben él és amellyel dolgozik (olykor játszik) a művész — rajtunk kívül, objektíve létezik. De van egy szubjektív idő is, az, amely bennünk él. Ehhez sincs kevesebb köze a műnek, mint a történelmi dimenzióhoz, mely létrejötté külső körülményeit megszabta. A rend, amelyet akár a legzseniálisabb mű hasított is ki a lehetőségek kavargásából — megszűnik az utolsó mondatot berekesztő ponttal. Mert csak a rendetlenség termeli újra magát. A rendet mindig újra fel kell építeni. Ez biztosítja az emberi erőfeszítés örök időszerűségét: minden befejezés egyben nyitány is. Hallásunkon múlik, hogy a hiábavalóság örök dallamát fogjuk fel rejtett antennáinkkal, vagy az új neki-rugaszkodás parancsoló szükségét.

Mint minden emberi vállalkozás, az irodalom is az időben nyer igazolást: legyőzi az időt vagy legyőzetik tőle. Ha a pillanatnyiség jegyében fogant, a mű már születésekor elfonnyad. Az az emberi tudás ugyanis, mely egy-egy alkotásba sűrítődik, nem egyetlen emberélete, de még csak nem is egy emberöltőé, hanem magába foglalja mindazt a tapasztalatot, amit évezredek halmoztak fel az egyre finomodó elmében, idegekben, és azt is, amit a jövőből próbál kifürkészni az író aggódó vagy reményteli tekintete.

Akarja vagy sem — az író mindenkoron és mindenütt kora tanúja. Nem kell ehhez programszerűen vállalnia a krónikás szerepét. Szemléletét úgyis át- meg átjárja kora levegője. Hogy tisztul-e ettől a levegőtől a tüdő, élénkülve pezseg-e a vérkeringés, vagy légszomjban fulladozik a szervezet — megállapítható évezredek papirusztekercsek hieroglifáin épp- úgy, mint a nyomdafestéktől meg se száradt betükön. Elég a vitorlára pillantanunk, hogy pontosan tudjuk: szélcsend van-e vagy orkán.

Amit a mű időszerűségének neveznek, az rendszerint — például a mi esetünkben — felhámja csupán idő és irodalom számtalan rétegű viszonyának. A reakciós irodalomszemlélet talán éppen az irodalom időmeghatározottságának a megítélésében lepleződik le. Vagy úgy, hogy statiku-

san fogja föl a kettő viszonyát, vagy hogy épp ellenkezőleg: mester-
ségesen dinamizálja, a személyi igazolványok pillanatfelvételévé zsu-
gorítja, mert perspektívájától fosztja meg a mű funkcióját. Mindkét
eljárás mozdulatlaná, élettelené merevíti azt, ami maga az élet,
a mozgás. Ezen a ponton tehát találkozik, sőt már-már — eredményé-
ben legalábbis — azonosul két, egymástól magát formálisan elkülö-
nítő felfogás. Hadd idézzük a mondottak szemléletesebbé tétele vé-
gett Claude Roy *Défense de la littérature* című esszékötetének kari-
kírozó passzusát: „... nagyon helyes, Pierre de Ronsard úr, hogy
megírta a szonettek Héléne-hez ciklusát, de mégis, a Szent Bertalan
éjszaka másnapján, talán nem a legalkalmasabb pillanat; igen szép,
Descartes úr, hogy a Fronde közepette megírta Értekezéseit, de gon-
dolja, hogy éppen most, szükséges ez?”

Utólagos ismereteink birtokában könnyű fölényesen megállapí-
tanunk, hogy nem szabad időszerűséget és egyidejűséget összeté-
veszteni; hogy amit — példánknál maradván — Descartes és Ronsard
alkotott, túlélte a Szent Bertalan-éjszakát vagy a Fronde-ot; hogy
politikai cselekvés és alkotás viszonya sokkal összetettebb, semhogy
abszolút értelemben feltételezhetnék vagy kizárhatnák egymást. Az
Isteni Színjáték vagy a *Gulliver* tele van olyan egykorú esemé-
nyekre, személyekre tett utalásokkal, melyeket a mai olvasó nyil-
ván nem ért (talán észre sem vesz), ami persze nem gátolja a ma-
radéktalan műélvezetben.

Az igazi irodalom, kiváltképp a próza viszonya az időhöz sok-
kal gazdagabb, semmint kimeríthetőnek egy-egy mű és kora kapcsola-
tának taglalásával. Az idő filozófiai fogalma érdekes módon köze-
lebb hozza szemléletünkhöz azt, amit az epikum számára az idő je-
lent. Fizikus és filozófus számára evidens, hogy anyag elképzelhetet-
len mozgás nélkül, s éppen a mozgás az, ami téren és időn kívül nem
érezhető. Nos, az irodalmi mű szerkezetében mozgás és idő dina-
mikája ilyen fogalmakban ölt testet, mint tartam, történés, ritmus.
Maga a nyelv mint a gondolkodás konkrét valósága és az irodalom
építőanyaga a lehető legdifferenciáltabb módon viszonyul az időhöz:
a beszéd az irreverzibilis, a nyelv a reverzibilis időt tartalmazza.

Az a jelenség, melyet a század elején „az anyag eltűnésé”-nek
neveztek, egyfelől Lenin *Empirikriticismus*ával a filozófiai gondol-
kodás előtt nyitott új utakat; másfelől előkészítette a fizika ama for-
radalmát, mely a relativitáselmélet és a kvantummechanika megte-
remtésében csúcsozott ki. Nem utolsósorban: nagyjából együtt je-
lentkezett az idő felrobbantásával olyan korszakalkotó regényekben,
mint *Az eltűnt idő nyomában* és az *Ulysses*. Hogy a szubjektív idő
bevonulása az irodalomba a valóság árnyalt ábrázolásának milyen
bámulatos lehetőségeit tette kiaknázhatóvá, mindenki számára nyil-
vánvaló. Az eposz cselekményének egy évet kellett felölelnie. Az
idő—hely—történés Boileau-tól félreértett hármas egysége a drámát
kényszerítette parancsuralma alá. De ha alaposan utánagondolunk
ezeknek a szabályoknak, be kell látnunk, semmivel sem voltak ke-
vésbé önkényesek Proust és Joyce meg az utánakövetkezők idő-
kezelésénél. A klasszikus regénytípus lineáris szerkezete voltaképp

mesterséges rendbe foglalja azokat az időérzékeléseket, melyeket tudunk nem differenciáltan, több síkban fog fel. Hogy ne is szóljunk arról a banális tapasztalatunkról, mely szinte szakadatlan relativizálja a mindennapi élet idő-tartamait, s melyet a modern elbeszélő- és drámairodalom alkotásaiban ismerünk fel: egy-egy időegység kisebbé zsugorodhat vagy nagyobbá tágulhat órával mérhető tartamánál, aszerint, hogy milyen súlyú, sűrűségű a benne foglalt benyomások emotív tartalma. Az *objektív idő* helyébe így léphet esetenként a szubjektív intenzitás.

„Ami lassan történik bennünk, csak arra érdemes figyelni; mert csak az a szép vagy a veszélyes“ — olvashatjuk Panek Zoltán *Hétfőn és kedden nagyon szerettem* című kötetének egyik novellájában (*Baleseti jegyzőkönyv*). De azzal párhuzamosan, ami „bennünk történik“ lassan vagy gyorsan, másokkal is történik valami, más ütemben, más intenzitással. A számtalan szubjektív történés közös nevezője az Idő, melyhez akarva, nem akarva hozzáigazítjuk lépteinket. Ezt ragadja meg hősei közvetítésével az író, versenyt száguld vele, vagy mint Józsué a napot, megállítja útján. Talán a nosztalgia legősibbje fűződik az ember harcához az idővel, a gyermekeit felfaló Krónosz isten mítoszához. A tűz meghódításához hasonló győzelem volt az, amikor kilesve az égitegek: nap, hold, csillagok mozgását, az évszakok egymást követő sorát, az embernek sikerült objektív tapasztalatai szerint tagolnia az addig alaktalanul hömpölygő időt. Vajon az ősi káoszba való visszahullást jelentené-e annak a nem kevésbé emberi vágynak a teljesülése, ha kiszabadulnánk ismét a tagolt idő, a napok, órák, percek szorításából, a stresszt kiváltó hajszoltságból; ha nem mérnök, csak élnök a negyedik dimenziót? Csupán elvétve és nem huzamosan sikerül ez a civilizált embernek. A való életben, persze. Mert a művészet, az irodalom nem ismer lehetetlent. Krónosznak nincs hatalma a Múzsák felett.

Salvador Dali egyik képén bizarr tájon cseppfolyós halmazállapotú zseb- és karórák, ébresztők csurognak le túlerett gyümölcsökként a fákról, vagy hevernek olvadékonyan a hűvös földön, a láthatatlan nap alatt. Az órák elolvadtak, az idő elfolyik. „Az óra nem ütött. Csörgött. Csergőóra volt. Sárga számlapján gőzmozdony igyekezett a kilences felé, de még nem fordult elő, hogy odaért volna. Ha igen, olyankor történhetett, amikor senki sem látta. Pedig el kellene gázolni a számokat, el valamennyi órát, percet, másodpercet, hogy ne legyen óra, csak idő.“ Forró László *Guruzsma* című kötetének egyik írásából, a *Gombából* idéztük a fohászt: hogy az idő lakható közzé, egészé álljon össze, töredezettségét kellene megszüntetni. Emlékezetes novellájában, a *Weisskopf úr, hány órá?*-ban Páskándi Géza még tovább megy. Síkjaira bontja a mérhető és a mérhetetlen időt, úgy teszi elbeszélése szerkezeti elemévé. Filozófus hőse (nevezzzük cella-filozófusnak, ahogy másokat katedra-filozófusoknak nevezünk) a börtönben lát hozzá időfilozófiájának rendszerbe foglalásához, vagyis ott, ahol az idő megállni látszik. De mégsem áll meg: cellatársait jobban érdekli a konkrét idő; „Weisskopf úr, hány óra?“ — faggatják minduntalan a nem időjós, nem is bölcselő, csupán kifinomult időérzékel rendelkező órát, s bosszantóan elterelik filozófusunk figyelmét az elvont időről, a szimultaneitás és a szukcesszivitás tanáról...

A „Hány óra?“ megtudakolása nélkül nem faggathatjuk a végtelen időt. A nagy Idő túl sok a véges emberi lét és tudat számára, az óra túl

kevés. Az előbbi nélkül nincs eszmény, az utóbbi nélkül vagy azon kívül, nem létezhet mérhető cselekvés, teljesítmény, nem múlik el a szenvedés, nem jön el az öröm.

A szerény Weisskopf úr téved, mikor azt bizonygatja utolsó szavaival, hogy időszámítása „...ha nem is volt pontos, de nem késett, nem is sietett sokat, a körülményekhez képest elfogadható volt és semmi esetre sem volt jóslás, ahogy az a brutális tiszt mondotta...“ Szava — pontosabban az íróé, az irodalomé — jóslás és mítosz. Az irodalmi idő két pólusa ez, a múltba és a jövőbe vesző idő kötelén táncoló jelen örök kérdése. „Mindен mítosz az elveszett idő keresése“ — mondja a strukturalista antropológus Lévi-Strauss. Akárcsak a mese, mindig felidézhető, de soha meg nem esett történéseket rögzít, múlt időben. A „Volt egyszer, hol nem volt“ sejtelmes képletének nyitja ez. Úgy kapcsolódik a jövőt idéző prófécia és utópia világához, hogy a lehetséges és a lehetetlen együtt alkotják az elbeszélés szövetét. Ez így és itt és most — nem igaz. De az lehet máskor, másutt, másképpen. A mítosz és a prófécia az igazi fikció; a lehetséges és a fantasztikus, a hihető és a hihetetlen keveréke. A cselekmény egyik síkja érintkezik a hétköznapi világával, a másik láthatatlan felületeken tapad egy félig álmodott, félig rettegett vagy remélt világhoz. Ami a próféciaiban és az utópikus regényben, illetve annak mai, tudományos-fantasztikus változatában közös, az a vízió. Benne ölt alakot a jövő, úgy, ahogy azt az író-próféta extatikus önkívületben vagy a teljes tudatosság állapotában megpillantotta. A jelen kitapintható valóságából következtet a próféta vagy a science fiction szerzője arra, ami meg fog történni vagy megtörténhet, de „jóslata“ egyben felhívás is a cselekvésre, ezért a jelenből a jelenhez szól — a jövőről.

Első pillantásra a prófécia, illetve modern változata, a negatív utópia a lehető legkevésbé „optimista“ műfaj. A tragédiánál nem kisebb mértékben váltja ki a katarzist. Szándéka és — szerencsésebb esetben — hatása szerint, előre lát és láttat, arra késztet, hogy felismerve az idő méhében érlelődő lehetőségeket, beavatkozzunk a dolgok menetébe. Tovább görgetve az említett párhuzamot: a mítosz a már beteljesedett fátumot sűríti jelképbe; a negatív utópia viszont felidézve azt, ami megtörténhet, a fátum elhárítását sürgeti. Szuggesztív példa erre a társadalmi funkciójú művészi hatásra Bálint Tibor *Önkéntes rózsák Sodomában* című regénye. Mély értelmű inverzióval („pozitív hőse“ Róbert, a robotember, negatív alakja pedig Kobalt úr, aki átmentette a gépkorszakba a kapzsi, öntelt, szükagyú, szőrös szívű nyárspolgár tulajdonságait) egy olyan jövő vízióját vetíti az olvasó tudatába, melyben az emberi degenerálódás következtében a gépek az erkölcsi értékek hordozói... Félelmetes kép! Emberi neve a robotnak van, a homo sapiens elfajzott utódai vegyi elemek nevét viselik: Kobalt, Cézium — jeléül annak, hogy emberi tulajdonságaikat elvesztették, élettelenebbek a holt elemnél, gépnél...

A szürrealista kapcsolások technikája, melynek ős-modellje az álom, folytonosság és diszkontinuitás váratlan robbanásaival feszíti szét az időt. Pillanat-töredékek alatt, miközben csörög a vekker, Bajor Andor *Ébresztőóra* című, rémálom-kronikájának hőse a Niagara fölött, egy korhadt fahídon kalimpálva várja a halált, melyet Néro berregve mondott ki rá, majd az arénából egy virágos mezőbe jut, s ott rettenetes bika veszi üldözőbe, szájában disznóölő kés, szarvai helyén hegyes szuronyok, ké-

sőbb az Északi Jeges-tengeren egy ugyancsak csörömpölő jéghegy rohan feléje, de felbukkan szerencsére, majd a Holdba repül a szintén éktelenül csörgő Verne Gyula, amíg végre felébred az alvó, az óra elhallgat, a rémek térnek most nyugovóra, estig, amíg a tudatos időt újra felváltja a tudattalan, a pihenést nem nyújtó álom képében. Gyorsított és lassított felvételek egymásra koprozásával és egyidejű vetítésével lehetne csak e néhány oldalnyi frás tartalmát szemléltetni. Az álomsorok lepergésének reális tartama alatt nem lehetne leírni egyetlen mondatát se. S évezredeket kellene átélnie annak, aki — leszámítva az átélhetetlen fantaszti-
kumot — ismeri Nérót, találkozik Vernével, megéri a Hold-repülést, és csergőóra ébreszti...

Az irodalomban feloldott és összesűrített idő mennyiségét csak fény-
évekkel lehetne mérni. A „nouveau roman“ például az igeidők közül csak a jelent és a félmúltat használja, s e befejezetlenség ellenére leírásai-
ban az idő állni látszik; Proust galagonyájának illata, egy teába mártott sütemény íze — évtizedek hangulatát sűríti magába; a realista regény cselekménye ráérősen hömpölyög egy szabályosan tagolt idő medrében; a modern prózában olykor éppoly homályos, vajon hol található a meg-
történt esemény az éppen folyamatban levővel vagy az elképzelttel, mint ahogy féléber állapotban vagy nagy megrázkódtatások pillanatában sem tudjuk egyeztetni az idő valóságát a valóságos idővel.

Mert a kettő nem azonos. Valóságos idő csak egy van. De bennünk az időnek százféle valósága van, tagadják és kiegészítik egymást, összemo-
sódnak és szétválnak ismét. S amikor ez a százarcú idő önmagának tu-
datára akar ébredni, tükörbe néz. Ez a tükör — az irodalom.

Puskás Sándor:
Jégmadár